کێشەی پەروەردەی فێرکاری لە هەرێمی کوردستان ڕەخنە و ئەلتەرناتیڤ ... کاوە جەلال

بۆ خوێندنەوەی ئەم بابەتە بە فۆرماتی پ د ف کلیکی ئێرە بکەن ......

پێشگۆتن

ئەمە سەرەتا لە پرسیاری پەروەردەی فێرکاریدا لە کوردستان دەکەوینە بەردەم پرسی "تێگەیی"، چونکە گەرچی ئەمە واژەکانی پەروەردە و فێرکاری وەک دوو تێگەی پەروەردەناسی (پێداگۆگیک) بەکاردەهێنین، لە سەرەڕای ئەوە بە وردبوونەوەی هزری لە کێشەی پەروەردە دەبینین، کە پەروەردە، وەک پێگەیاندنەکی مرۆڤخوازانەی تاکی فێرخواز، لە کوردستان نییە، بەڵکو ئەو شێوازە سەروەرە کە ئەمە ناوی دەنێین "خوێندنی ترادیسیۆنی".
بۆ ڕوونکردنەوەی کێشەی فێربوون و فێرکاری هەوڵ دەدەین بە شێوەیەکی ڕەخنەیی بچینە نێو کێشەی خوێندنی ترادیسیۆنییەوە، لێرەشدا بە تاکە شێوازی وەرگرتنی زانستەکان دەگەین کە بریتییە لە "دەرخکردن". لە لەبەر ئەوەی لە پرۆسەی وانەبێژیدا هەمیشە دوو تەوەری مامۆستا و خوێندکارمان هەن، ئەوا هاوکات پێویست دەبێت لەنێو خەریکبوونە ڕەخنەییەکەدا خودی "مامۆستا" بپشکنین، لێرەشدا پرۆسەی سۆسیالیزاسیۆن (بەکەسکردن)ی تاک لەنێو کۆمەڵەدا چاکترین دەرچەیە بۆ ئەوەی لەوەی هەنگاو بە نێو ئەم کێشەیە بنێین. وەرگرتنی ئەم هەڵوێستە گونجاوە، چونکە سۆسیالیزاسیۆن، کە سەرەتا لەنێو خێزاندا بەگەڕدەخرێت و پاشان، لە پاش خێزاندا، لەنێو دامەزراوە فەرمییەکانی وەک خوێندنگە و زانکۆ بەردەوامی پێدەدرێت، تەنیا منداڵان و گەنجان ناگرێتەوە، بەڵکو، لە ڕووی سۆسیالپسیکۆلۆژییەوە کەسانی کامڵیش بەدرێژایی ژیانیان دەگرێتەوە. کەواتە مامۆستا خۆی بەنێو ئەم پرۆسەیەدا ڕەت بووە و هاوکات خۆی هێشتا لەنێویدا دەبینێتەوە. ئەمە لەم ڕێیەوە دەتوانین پێیوەندییە بەرەیی و ئاڵۆزەنراوەکەی، بەڵێ تەنانەت وشکهەڵهێنراوەکەی نێوان "مامۆستا" و "خوێندکار" بە چێشنێک هەڵبووشێنینەوە، کە لە ڕێوتیدا مامۆستا بخرێینەوە نێو ئەو دەخەی کە ئەو تێیدا جارێ خوێندکار بووە و لەسەر هەمان ڕەسای دەرخپێکردن "مت" کراوە.
لە بەر بە دانوستاندنی "زمانی کوردی" ناتوانین بە پوختی لە وەڵامی

کێشەکانی خوێندن لە کوردستان نزیک بکەوینەوە. ئێمە لێرەدا دەکەوینە بەردەم بەدڕەوشێک: زمانی کوردی خۆی بووە بە بەربەست لە بەردەم فێربوون و ئاوەڵابوونی هۆشەکیانەی خوێندکاراندا، ئەمەش لە لایەک بۆ دواکەوتوویی زمانی کوردی دەگەڕێتەوە، واتا بۆ ئەو هەقیقەتە کە زمانی کوردی دەرەقەتی زانستەکان نایەت، لێ لە لایەکی دی بۆ شێواندنی زمانەکە لە لایەن زماناسانی قەدیمییەوە دەگەڕێتەوە، کە لە ڕەوتی هزرینیاندا بە ئارەبی و کارکردنیاندا بە کوردی کەوتوونەتە سەر لێژییەکی زمانەوانی لە نێوان زمانی کردیانی□ی/ڤێربیانەی ئارەبی و زمانی ناتورالیستیی کوردیدا، لێرەشدا ل□ بەر ئەوەی بەکوردی نەهزریون، ئەوا نەیان توانیوە واژە و تێگە زانستییەکان هەڵبهێنجن، بەڵکو بە دۆشداماوی بۆ "شتێک" گەڕاون تاکو بە کوردی بەرانبەر واژە ئارەبییەکە دایبنێن.

لێ ئەم توێژینەوەیە، وەک چۆن ناونیشانەکەی ئاماژەی بۆ داوە، تەنیا ڕەخنەیی نییە، بەڵکو هاوکات ئەلتەرناتیڤێک لە ڕوانگەیەکی دیالێکتیکیانەی فێرکاریییەوە دەهێنینە پێشەوە و لەژێر ناونیشانی "پەروەردەی فێرکاریی نوێ"دا دیاریی دەکەین. کاتێک بەخێوکردنی ترادیسیۆنی تەنیا کەسێتیی منداڵ (1) و هۆشی خوێندکار سست دەکات، ئەوا پەروەردەی نوێ هەوڵێکە بۆ پێگەیاندنی منداڵ (و گەنج) وەک مرۆڤ و فێرخواز، کە ئیدی بتوانێت خۆی بناسێت و هۆشی خۆی بۆ شکۆفەپێدانی نوێخوازی (فزوولییەت) ببزوێنێت. لەم ڕوانگەیەوە پەروەردە، بە پێچەوانەی بەخێوکردن و دەرخپێکردن، بریتییە لە ڕاهێنانی لایەنە مرۆڤی و هۆشەکییەکانی کەسی تاک. ڕاهێنانی مرۆڤی لەوەدایە، کە هەوڵ دەدرێت فێرخواز بە توانستە مرۆڤییەکانی خۆی بناسێنرێت؛ ڕاهێنانی هۆشەکی لەوەدایە، کە دامەزراوە فەرمییەکانی وەک خوێندنگە و پەیمانگە و زانکۆ، بابن□ت□کانی وانە و شێوازی وانەبێژی بە ئامانجی فێرکاریییەوە ڕێکدەخەن.

لەم نووسینەدا، بەگوێرەی پرسیارە بەبابەتکراوەکان، واژەکانی ما□م□ستا و فێرکار، خوێندکار و فێرخواز، خوێندنگە و فێرگە، بەکارهێنراون. ئەم بەکارهێنانە لە شێواویی هزر یان حەزی گەمەی زمانەوانییەوە نەهاتووە، بەڵکو واژەکان لە جێی بە خۆ تایبەتی نووسینەکەدا دەردەکەون و ئەمەش بە واتای ئەوان توخمی خەریکبوونە ڕەخنەییەکە پێکدەهێنن.

1- خوێندنی ترادیسیۆنی، یان: بەخێوکردن و دەرخپێکردن

بۆ ئەوەی لە کێشەی خوێندنی ترادیسیۆنی نزیک بکەوینەوە، چاک دەکەین کە سەرەتا ڕوو بکەینە پرۆسەی سۆسیالیزاسیۆن (بەکەسکردن)، واتا پرۆسەی خۆشەکردنی منداڵ بەو مەبەستە کە لە سەرەنجامدا ببێت بە ئەندامێکی چالاکی ک□م□□□ایەتی، ئەوجا وەک ئەم کەسە چالاکە

بتوانێت نۆرم (پێوارە) و بەها کۆمەڵایەتییەکان بە ویستی ئازادی خۆی بەرهەمبهێنێتەوە (2). لە بنەڕەتدا چەقی گۆڕانی کەسێتیی منداڵ هەمیشە ل□ نێو ئەو پرۆسەیەی سۆسیالیزاسیۆندایە، کە سەرەتا ل□ نێو خێزاندا دێتەگۆڕێ، لێرەشدا بەندین بە جیهانبینیی دایک و باوک و شێوازی بەخێوکردنیان، کە پێکەوە کاریگەریی دەروونی لەسەر منداڵ دەنوێنن. کاتێک دایک و باوک لە ڕوانگەی هزر و تێڕوانینی جیهانییانەوە هەوڵ دەدەن منداڵەکەیان بکەن بە ئەندامێکی چالاکی کۆمەڵ، ئیدی لەو ڕەوتەدا جیهانبینیی خۆیان بەو ڕێیەوە بە منداڵ دەگەیەنن. هەروەها لە جیهانبینیی تایبەتی دایک و باوکەوە شێوازەکانی سۆسیالیزاسیۆن دەکەونەوە: خێزانێکی کراوە یان هەیەپارێز (کۆنزەرڤاتیق)، جا دەوڵەمەند بێت یان هەژار، شاریی بێت یان گوندی، لە هەبوونی خۆیەوە رۆڵێک دەنوێنێت و شێوازی خۆشەکردنی منداڵ بەردەخات، لێرەشەوە کاریگەر دەبێت لەسەر جۆری چێبوونی ئەو تاکەکەسە کە لە داهاتوودا وەک کردارن□و□نێکی کۆمەڵایەتی دەردەکەوێت.

لێ سۆسیالیزاسیۆنی منداڵ کە سەرەتا ل□ نێو خێزاندا بەردەخرێت، لە تەمەنێکی تایبەتیی منداڵەوە لە لایەن دامەزراوەی فەرمیی دەوڵەتیشەوە، واتا باخچەی منداڵان و خوێندنگەکانەوە، لە ئەستۆ دەگیرێت. لە نێو ئەم پرۆسەیەی سۆسیالیزاسیۆندا نەک تەنیا منداڵ، بەڵکو هاوکات کەسی سۆسیالیزەکار هەیە، واتا مامۆستا، کە ئەویش خۆی سەرەتا ب□ نێو پرۆسەیەکی سۆسیالیزاسیۆندا ڕەت بووە. لێ پرۆسەکە سەرباری جیاوازیی نەوەیی "نزیکەی" هاوشێوەیە، چونکە لە کۆمەڵی هەیەپارێزی کوردیدا دەرفەتی "گۆڕان"ی کەسی نییە، بەڵکو لەم کۆمەڵەدا کەسێتیی سۆسیۆکولتووری هەتا ڕادەی شیان بەرهەم دەه□ن□ر□تەوە(3). بۆیە بەردەوام ئەو کێشە کرۆکیانە لە بەردەمماندان، کە لە کاتی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقەوە لە ئارادا بوون: خۆشەکردن بۆ بەرهەمهێنانەوە، یان دانانی قۆناغبڕینی خوێندنگەیی وەک پێشکەوتنی خوێندکار ئەوجا لە کۆتاییدا گەیشتن بە "بڕوانامەیەک"، کە دەشێت بڕوانامە بێت وەک "مۆڵەتی کارکردنی مامۆستایی".

لەم ڕوانگەیەوە ئێمە تێکچڕینێکمان هەیە لە نێوان کەسێتیی ترادیسیۆنی لە لایەک، شێوازی وانەبێژی و ڕێکخستنی بابەتەکانی وانە لە لایەکی دی. لە سەرهەڵدانی کەسێتیی ترادیسیۆنیدا لە لایەک تێگە ئەزەلییەکانی ئایین خۆنوێنن، واتا تێگەکانی "گەورە" و "بچووکی"، "ئەجری دایک و باوک"، "کەس وەک کەرتێکی گرووپ"، و هتد؛ لێ لە لایەکی دی وانەبێژی و دانانی بابەتەکانی وانە دەڕژێنە نێو تەوەری کەسێتیی ترادیسیۆنییەوە، چونکە ئەوە کەسی خۆشەکراوە، کە وەک مامۆستا (یان پسپۆر) نەک تەنیا خەریکی وانەبێژییە، بەڵکو هەروەها بابەتەکانی وانە هەڵدەبژێرێت و دەیان نووسێت، ئەوجا دەوڵەت بەسەر خوێندکارانی خوێندنگەکانیدا دەبەشێتەوە. ئەم کەسێتییە، کە بەهۆی خۆشەکراوییە ترادیسیۆنییەکەیەوە ئاسۆیەکی سنوورداری هەیە، تەنیا

ئەو شتەی پێ دیاری دەکرێت و هاوکات دەخوازێت تەنیا ئەو شتە بە نووسین دیاری بکات، کە لەنێو مەودای ئاسۆی خۆیدایە. گرنگترین کێشەی ئەم کەسێتییە بریتییە لە نەبوونی ئاگاییەکی ڕەخنەیی لەبارەی ڕابوردووی کۆمەڵایەتی و ژینگەی سەردەمییەکەی، بۆیە دانانی بابەتەکانی وانە یان یەکلایەنی و کەلێندارە (بەتایبەتی لە وانە هۆشەکییەکانی وەک مێژوو و کۆمەڵناسی و هتد)، یان لەو بابەتانەدا هزرینی ئیسلامی-خۆرهەڵاتی بەرجەستە دەبێت، واتا دانانی بابەتەکانی وانە بەزۆریی ڕێکخستنەوەی ئەو زانستانەیە کە لە وڵاتانی خۆرئاوادا سەریانهەڵداوە. پاشان ئەم بابەتانە کە لە کتێبدا ڕێکخراون، بە کوردی وەردەگێڕرێن. بێگومان ئەو کتێبە خوێندنگەییانەش کە "مامۆستایانی یان پسپۆرانی شارەزای" کورد دەیاننووسن، لەنێو هەمان شێوازی هزریندان، هەندە نەبێت کە نووسراوە ئارەبییەکان داڕشتنێکی زمانەوانیانەی پوخت و ڕەوانیان هەیە، لە لە نووسراوە کوردییەکاندا بەدەگمەن پوختیی داڕشتن و لۆگیک دەردەکەوێت، جگە لەوە نەک تەنیا پڕن لە هەڵەی ڕێزمانی، بەڵکو تەنانەت پڕن لە هەڵەی تایپ، ئەوجا بەو هەموو هەڵەیەوە دەدرێن بە خوێندکاران.

لە ئەوە هەروەها کەسێتیی ترادیسیۆنییە، کە وەک "هەڵگەر"ی وانەبێژی چالاک دەبێت. لە ئەم کەسێتییە بەزۆریی لە ڕۆژەدا بە پیشەی دیکەوە، وەک ئەندازیاری و پزیشکی، یان فەڕاشی و دوکانداری و پینەچێتی و هتد، پیشەکەی دەنرخێنێت، واتا ئەو زۆر دەشێت خواستی پێگەیەکی باڵاتری وەک ئەندازیاری یان پزیشکیی هەبوو بێت، لە بەهۆی ئاستی کەنمرەوە نەیتوانی بێت پێی بگات و پاشان بەناچاری پێگەی مامۆستایەتیی هەڵبژاردبێت. بێگومان ئەمە ناتوانین نکۆڵی لە بەهای ئەبژێکتیڤیانەی پێگە سۆسیالەکان بکەین کە هەردەم لە لایەنی خۆیانەوە ڕێزی کۆمەڵایەتی و ناساندن بە پێگەداران مسۆگەر دەکەن، لە گەر ئاستگەرایانە هەوڵ بە بەدیهێنانی ئەو پێگە سۆسیالانە بدرێت، ئەوسا زۆر دەشێت وانەبێژی وەک ئەرکێکی چێژبەخش و ئەخلاقی و گوزەران دابینکەر واتای لاوەکی وەربگرێت یان تەنانەت وەرینەگرێت. ئەمڕۆ لە هەرێمی کوردستان هەردوو ڕەوش لەگۆڕێن: دەشێت لە ڕووی سوننەتییەوە هێشتا کارا بێت، لە هەروەها زۆرتر دەشێت ئەنجامدانێکی ناچارەکی و یەکجار ڕواڵەتییانە بێت، بە نموونە لەو شێوەیەدا کە زۆر مامۆستای زانکۆ یەک وانەیان لە ساڵێکی خوێندندا بە یەک تاکە "مەلزەمە"ی پازدە تا بیستوپێنج لاپەڕەیی "بەڕێدەکەن". بە گشتی مۆرکی ئەم کارە ترادیسیۆنییەی مامۆستایەتی ئەوەیە، کە کەسێتییەکە (لە زانکۆ یان پەیمانگەی مامۆستایان) هەمیشە وەک بەرهەمهێنەرەوەی بابەتەکانی "وانە" هەوڵی گەیشتن بە مەبەستەکەی دەدات، کە وەک گەتمان سەندنی پێگەی مامۆستایەتی و ناساندنی کۆمەڵایەتییە. مامۆستا خۆی وەک "پیشەدار"ێک (خاوەنی میهنەیەک) دەبینێت، لە بە جیاوازییەکەوە لە پیشەگەری دەستی، کە ئەو بە کاری سەر و دەست بەرهەم ناخاتەوە، بەڵکو تەنیا بابەتە نووسراوەکان بە

خوێندکاران دەگەیەنێت و دەوڵەتیش بە ئەم کارەی مووچەی بڕیوەتەوە (4).

بەرهەمهێنانەوەی ئەم شێوازە خوێندنگەییە هاوکات بەوەدا ڕوون دەبێتەوە، کە خوێندکار نەک فێربوون، بەڵکو دەرچوون لە تاقیکردنەوەدا بە پێشکەوتن دادەنێت، بۆیە ئەو خۆی تەنیا یان بەزۆری بە تاقیکردنەوەکان هیلاک دەکات، ئەوەش نەک لەسەر بناغەی تێگەیشتن لە بابەتەکان، بەڵکو لەسەر بناغەی ئەو تاکە شێوازە کە مامۆستا دەیناسێت و ئەوی پێناساندووە: دەرخکردن. مامۆستا ئەو کەسە دروست دەکات، کە گەرەکە لایەنی کەم لە کاتی خانەنشینبوونی خۆیدا جێی بگرێتەوە.

1-1 بەخێوکردن بە “خوێندن”

ئەم لە کوردیدا واژەی بەخێوکردن چە بە مرۆڤی منداڵ و چە بە باڵندە، بۆ نموونە مریشک، بەکاردەهێنین. بەخێوکردن بەزۆریی هەوڵدانی کامڵەکانە بۆ تێرکردن و پاراستن لە سەرما یان گەرما، هەروەها، پەیوەست بە منداڵەوە، هەوڵی پاراستنە لە کارەساتەکانی ژیان. لە بەخێوکردن لە هەردوو ڕەوشدا بە مەبەستی بەرهەمخستنەوە ئەنجام دەدرێت: بەخێوکردن لە حاڵەتی مریشکدا بە مەبەستی هێلکەکەی یان گۆشتەکەیەتی، لە حاڵەتی مرۆڤی منداڵدا، وەک خۆشەکردنێکی ترادیسیۆنی، بریتییە لە لاساییکردنەوە و بەرهەمهێنانەوەی ئەو پێوارە (نۆرم) و بەهایانە کە لای خێزان و کۆمەڵگەی هەیەپارێز سەروەرن. بەخێوکاران هەوڵ دەدەن بەو ڕێیەوە پێوارە و بەهاکانیان، خوو و نەریتەکانیان، بپارێزن. لە لەبەر ئەوەی پێوارە و بەهاکان، خوو و نەریتەکان، سوننەگەرایانە پێناسە کراون و وەک ڕێنومای نەشیاوی پرسیارلێکردن دانراون، ئەوا کەسی تاک ناچار دەکرێت خۆی بخاتە ژێر ڕکێفیانەوە، تاکو ئەوەی لێ دەربچێت کە بەخێوکەران دەیخوازن: کوڕێکی یان کچێکی پاشپاتکەرەوەی ئەو بەها و خوو و نەریتانە کە کۆمەڵگەی هەیەپارێز لە پێناوی پاراستنی ئاشتی و ئاسایشی کۆمەڵایەتیدا ڕایاندەگرێت (5).

لەم جیهانبینییەوە نەک تەنیا بابەتەکانی خوێندن دادەنرێن، بەڵکو هەروەها پێناسەی کارە زانستییەکان دەکرێن، ئەمەش بە چەشنێک، کە ئیدی هەروەک زانست بریتیی بێت لە وشەی ڕیزکراوی نێو ڕستە، ڕستەکانیش بوونێکی ڕەهای ئۆبژێکتیڤییان هەبێت و ئەو زانستە نەشیاوی پرسیارلێکردن بێت، مرۆڤیش تەنیا بتوانێت بەهۆی ڕەهایەتییەکەی زانستەوە رواڵەتییانە وەری بگرێت. لەم ڕوانگەیەوە بەخێوکردن لە بواری دامەزراوەییدا (خوێندنگە) بە چەشنێکە، کە کوڕان و کچان وەک خوێندکار دادەنرێن و بەزۆر خۆشە دەکرێن بە ئەو شتانە کتومت بدەنەوە کە مامۆستایانی بەخێوکەر وەک وانەی نەشیاوی پرسیارلێکردن دەیانخزێننە هۆشیانەوە، پاشان لە تاقیکردنەوەکاندا بۆی وانە خزێنراوەکان بە نێو هۆش دەپشکنن. کەواتە تێگەی خوێندن بەڕێکەوت نییە و ئاماژە بە شێوازێکی تایبەتیی هزرین دەدات.

خوێندن، کە بە مەل یان مەلای قورئانخوێن و خوێندکار بەکاردەهێنرێت، دانەوەی کتومتی ئەو بابەتەیە کە وەک بنەمایەکی نەشیاوی پرسیارلێکردن دانراوە.

ئێمە لەم شێوازە باوەی بەخێوکردندا تێگەی "دەرخ" یان "حیفز"مان هەیە و بناغەکەی بە ئایین دەگەڕێتەوە (6). لە گەرەکە ئەم کێشەیە لە دوو ڕووەوە دیاری بکەین: یەکەمیان لە ڕووی ئایینییەوە، کە بابەتی ئەم نووسینەی ئێرە نییە، دووەم لە ڕووی مۆدێلی خوێندنەوە. شێوازی دەرخکردنی بابەتە نووسراوەکان تاکە مۆدێلی خوێندنە لە خوێندنگەکاندا. لە بە ئەوەی لەم کێشە توخمییەی خوێندن نزیک بکەوینەوە، دەبێت بپرسین، کە چۆن و لەکوێوە بووە بە مۆدێلی خوێندن.

ئێمە لە سەرەوە لە تەک کێشەی سۆسیالیزاسیۆنی نەوەییدا، واتا هینی مامۆستا و خوێندکاردا، خەریک بووین. لەم ڕوانگەیەوە پێویستە بەرەو پاش بگەڕێینەوە بۆ کاتەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە لایەن بەریتانیاوە. ئێمە لێرەدا لە لایەک بەینەکی قۆناغیمان لە شێوازی خوێندنی ئیسلامی بەگشتی و عوسمانی بەتایبەتی هەیە، لە هاوکات درێژەپێدانی هەمان مۆدێلی خوێندنی خوێندنگەیی دەبینین. بۆ پتر نزیککەوتنەوە لەم کێشەیە دەبێت سەرەتا جەخت لەو هەقیقەتە بکەین، کە دەوڵەتی عێراق دامەزراوی دانیشتوانەکەی ئەمڕۆی نەبوو، بەڵکو زلهێزێکی مۆدێرنی دەرەکی دایمەزراند، کە نەک تەنیا سیستەمە سیاسییەکەی خۆی، بەڵکو سیستەمی فێرکارییەکەی خۆیشی بە زانستە مۆدێرنەکانەوە، وەک سەروەنە / نموونە بە دانا و ئەوجا سەپاندی. کەواتە پێویست بوو خوێندنگەی نوێ بە منداڵانی هاوڵاتیانی ئەم دەوڵەتە نوێیە بکرێنەوە. لە سەردەمی دەسەڵاتداریی عوسمانیدا ژمارەی خوێندنگەکان زۆر کەم بوو، هەروەها لەو خوێندنگانەدا تەنیا منداڵانی ئەفەندی و فەرمانبەرانی حکومەت دەیانخوێند (7). گەر بەگشتی بڕوانین، ئەوا دەبینین کە مامۆستابوون تایبەتمەندیی ئەو کەسانە بوو کە وەک شاگردی ئایینی لەسەر بنەمای دەرخکردن پێگەیشتبوون و پاشان پێگەی مامۆستای ئایینییان سەندبوو. کەواتە لە کوردستان لە پاڵ خوێندنگەی ئوسمانیدا، "بەتایبەتی" ترادیسیۆنێکی خوێندنگەیی ئایینی لە حوجرە و خانەقاکاندا سەروەر بوو، کە پاشان، لە ڕووی وەرگرتنی شێوازی بابەتەکانی فێربوونەوە، سووک و ئاسان لە نێو خوێندنگەی فەرمیی نوێدا درێژەی پێدرایەوە. لە هەردوو ڕووەوە، چ لە وەرگرتنی تێکستە ئایینییەکان و چ لە وانە خوێندنگەییەکاندا، "دەرخکردن"، "دەرخپێکردن" و "حیفزکردن" (یان بە زمانی گشتیی خەڵک: "لەبەرکردن")، کە سێ وشەی جیاوازن بۆ یەک تێگە، بریتی بوون لە شێوازی "بەینی" پلە دانراوەکانی خوێندن – "بەین" نەک پێگەیشتن. ئەم شێوازە سەروەرە خوێندنگەییە هەتا ئەمڕۆ لە لایەن مامۆستایانەوە پارێزراوە و نەوە بەدووی نەوەدا بەرهەمی دەهێننەوە.

ئێمە لە پرسەی دەرخکردندا دوو تەوەرمان هەیە: یەکەم، نووسراوی

سەر کاغەز، کە ڕەهایەتیی پێدەدرێت، دووەم، خوێنەرەوەی چەندپاتکەرەوە. لە کەشە کرۆکییەکەی ئەم ئەم دوو تەوەرە لەوەدایە کە ئەوە خوێنەرەوەیە ڕەهایەتی بە نووسراوی سەر کاغەز دەدات (لە ڕووی خوێندنەوە گەرەکە پێی بدات!)، واتا خوێنەرەوە بکەرێکی هەمەلایەنی و ساغکەرەوە نییە، بەڵکو بەندەیەکە و خۆی دەخاتە ژێر ڕکێفی نووسراوەکەوە: چۆن پیاوی ئایین لە ناخەوە لە بەردەم قورئاندا دەچەمێتەوە و هێدی هێدی ئەو بابەتە، کە ئەو نەشیاوە بتوانێت بیخاتە ژێر پرسیارەوە، دەخزێنێتە نێو هۆشی خۆیەوە و دەرخی دەکات، بە هەمان شێوە خوێندکاری خوێندنگە مامەڵە لەتەک نووسراوە دانراوەکانی بەردەمیدا دەکات. خوێندکار لێرەدا کەسێکە، کە هەر نووسراوێک وەک وشەی تۆمارکراو، واتا لە ڕووی فیزیکییەوە بەدەر لە ڕووە سایکۆلۆژییەکەی(8)، دادەنێت: دەیکات بە "شت"، ئەوجا ئەرکی خۆی لە دەرخکردنیدا دەبینێتەوە، پرۆسەکەش بە چەشنێکە، کە خوێندکار ڕستە بەدووی ڕستەدا، ئەوجا لە سەرەتاوە و لەتەک ڕستەیەکی پاش ئەواندا و هتد، ئەو شتە تۆمارکراوەی سەر کاغەز چەندپات دەکاتەوە و لەنێو هۆشی خۆیدا بەرجەستەی دەکات، لێرەشدا دەبێت هۆشی لە لای بێت، تاکو ئەو بابەتە لە ئاگایی ئەو دەرنەچێت و لەبیری بچێتەوە، لە ئەمەی هەموو کات پێبەدینایەت، بۆیە، بەتایبەتی لە ساتەکانی پێش تاقیکردنەوەدا، نووسراوەکە بە پەشۆکاوی دەخوێنێتەوە، تاکو بەو ڕێیەوە هیچ نەبێت بتوانێت بڕێکی ڕستە بەرجەستەنراوەکانی نێو هۆشی هەتا کاتی تاقیکردنەوەکە لە نێو زاکیرەیدا ڕابگرێت، کە ڕەنگە (!) بۆی ببێت بە بەردەبازی پەڕینەوە بە قۆناغێکی باڵاتری خوێندن.

لەم ڕوانگەیەوە ئەمە فێرخوازمان نییە، واتا کەسێک کە خوازیاری فێربوونە، بەڵکو خوێندکارمان هەیە، کە لەبەر ئەوەی نووسراوی نێو کتێبەکان وەک وشەی تۆمارکراو دادەنێت و ئەرکی خۆی لە دەرخکردنیاندا دەبینێت، ئەوا ڕەخنەییانە ناکەوێتە پرسیار لەبارەی ناوەرۆکی بابەتە نووسراوەکان، یان لەبارەی ڕووە سایکۆلۆژییەکەی وشەی نووسراو. خوێندکار ناتوانێت هزرینێکی بەم چەشنە بەربخات، چونکە لە سەرەتاوە فێرنەکراوە. خوێندکار ئەوەی لەبیر براوەتەوە، کە وشەی تۆمارکراو لە پیت پێکدێت و پیت هێمای "دەنگ"ـە، واتا هێمای ئەو دەنگانەیە کە ئەو خۆی وەک منداڵ دەریبڕیون و سەرەتا بە ئەو واتایان هەبووە. هەر بۆیە ئەو نە ڕێزی بە دەربڕینی خۆی هەیە و نە دەتوانێت لە دەربڕینی کەسانی دی وردبێتەوە؛ بەڵێ ئەو تەنیا وەک کوڕێک یان کچێک سووک و ئاسان دەدوێت: بە هەولێری، سلێمانی، دهۆکی، هەڵەبجەیی یان پشدەری و هتد. ئەو گەر تەنانەت لە ئایندەدا، لە پلەیەکی باڵای خوێندندا، هەڵوێستێکی توێژەریانە وەربگرێت، ئەوا لەسەر ڕەسای هەمان ترادیسیۆن، کە ڕەسای ڕەهایەتیدانە بە بابەتە نووسراوەکان، دەکەوێتە "نووسینی بەحسەکەی" (9)؛ لە ئەم کارە هەمیشە کورتهێنە، چونکە ڕەهایەتی بە بابەتەکانی دەدات، کە بێگومان هەڵوێستێکی چەوتە، چونکە نەشیاوە

ئەو بابەتانە ڕەها بن، بەڵکو هەمیشە پەیوەندیدارن و بناغەی ئاڵۆز و هەمەلایەنی و تا ڕادەیەک نادیاریان هەیە، کە خوێندکار دەبێت بیـیان دۆزێتەوە و ئەوجا لێیان بکۆڵێتەوە. لێ ئەو هەرگیز ناتوانێت خۆی وەک کەسێتییەکی لێتوێژەرەوە هێمن بکاتەوە و ببێت بە بکەرێکی هەمەلایەنی، لێرەشدا هەر وشەیەک لە ڕووی جیاوازەوە بگرێت، ئەوجا ڕستە بەدووی ڕستەدا بکەوێتە دانوستاندنی ناوەرۆکی ڕستەکانی، یان بڕگەئاسا بابەتەکان وەربگرێت و کرۆکەکانیان بە شێوەیەکی ڕەخنەیی بپشکنێت، ل□بر□شەوە پرسیار هەڵبهێنجێت و پرسیارەکان ئاڕاستەی بابەتە نووسراوەکە و خودی خۆی بکاتەوە، پاشان بیـیان کات بە بابەتی دانوستاندن لەتەک "مامۆستا"دا. لێ گەر لەم لایەنەدا ڕەوشی شاز هەبێت و فێرخواز لەبریی خوێندکار کاریگەر بێت یان بکەرێکی زانستی لە زانکۆ دەربکەوێت، ئەوا ئەو هێشتا هەر ناوێرێت ڕێگەی فێربوونی خۆیی ئاوەڵا بکات، چونکە دەترسێت کە مامۆستا بیشکێنێت یان کینی لێ هەڵبگرێت و "دەری نەچێنێت". جەنابی مامۆستا خۆی لەسەر شێوازی دەرخپێکردن بەخێوکراوە و ئامادە نییە بە هیچ شێوەیەک لە ڕێگەی ترادیسیۆنیی خوێندنگەیی لا بدات.

لەنێو هەمان شێوازی خوێندنەوە مامۆستایانی نوێ "دێنە ئاراوە". ئەوان تەنیا دەتوانن ئەو بابەتانە بە خوێندکاران بگەیەنن، کە لە "پەیمانگەی مامۆستایان" یان لە "کۆلێژی پەروەردەی زانکۆکان"دا وەک بابەت وەریان گرتوون، ب□ بێ ئەوەی هەرگیز بتوانن کەرەسەی وانە وەک کێشەی فێربوون ئاوەڵا بکەن. هۆیەکی ئەمە لەوەدایە، کە مامۆستایان خۆشەویستییان بۆ "پەیڤ" و هۆشی ئاوەڵاکراوی نێو تێکست نییە، بەڵکو مامۆستایەتی وەک پیشەیەکی مووچەمسۆگەر دەبینن، کە بەڕێیەوە پێگەیەکی کۆمەڵایەتییان بردت□وە. بۆیە ئەوان تەنیا بەو بابەتانە کار دەکەن، کە وەک بابەتی وانە تەرخان کراون – ئەمە لە بنەڕەتدا پێناسەی تێگەی مامۆستایە. ئەو وەک پیشەگەرێک، کە مووچەیەکی مسۆگەری هەیە، کارێک ئەنجام دەدات کە کۆمەڵایەتییانە دیاری کراوە و ئەویش خۆی وەک ک□س□□کی س□س□ی□کولتووری پێی ڕەزامەندە، هەر بۆیە ئاسۆی زانینی سنووردارە و ناتوانێت لە خۆی وەک فێرکار تێبگات، ئەوجا ببینێت کە ئەو وەک ئەم فێرکارە کەوتۆتە بەردەم زەروورەی فێرخوازیی خودی خۆی. مامۆستا بابەتەکانی وانە لە ڕەهایەتییاندا، وەک شت، بە خوێندکاران دەگەیەنێت و هاوکات داوای بۆگەڕاندنەوەی ئەو بابەتە ڕەهایانەیان لێ دەکات.

1-2 خۆشەکردنی ترادیسیۆنی و زمان

ئەرکی مامۆستا لە خۆشەکردنی ترادیسیۆنیدا گەیاندنی زانستە وەرگیراوەکانە، لەم ڕەو تەشدا خوێندکاران ناچار دەکات ئەو بابەتە گەیەنراوانە بخوێنن. ئێمە لێرەدا نەک تەنیا کەسێتییە سۆسیۆکولتوورییەکەی مامۆستا و در□ژ□□دانی شێوازی دەرخپێکردنمان هەیە، بەڵکو هەروەها، لە ڕووی جوانناسییەوە، "بێسەلیقەیی" مامۆستا بەرانبەر خۆدەربڕین و ئەو بابەتانە دەبینین کە بە وشە

لەسەر کاغەز داڕێژراون. مامۆستا تەنیا وەک کەسێکی ئاسایی نەو پەیوەندییە سەرجەمییە کۆمەڵایەتییەکان کردار دەنوێنێت، بەبێ ئەوەی لەم پەیوەندییەشدا هەرگیز مۆرک و دیالێکتە ناوچەییەکەی خۆی لەدەست بدات. ئەمە لێرەدا لەنێو توخمیترین کێشەی خوێندنی خوێندنگەییدا ین، لێرەشدا ئیدی بەتەواوی ئەو هەقیقەتەمان بۆ ساغ دەبێتەوە، کە کاری مامۆستایەتی، بەڕێی، لە سەرووی ئەمەشەوە، نووسینەوەی زانستە جیاوازەکان لەسەر کاغەز، جا ئەوە وەرگێڕانی پلانە خوێندنگەییە ئەرەبییەکان یان دانانی کتێبەکان بێت بۆ کوردی، تەنیا ئەنجامدانی ڕاسپاردەیەک یان "پیشەیەک"ە، نەک بەرجەگەیاندنی پرۆژەیەکی فێرکاری کە کتێبدانەران بۆ وردی لێی هزریبێتن و بە ئەوپەڕی پەرۆشەوە بەجێیانگەیاندبێت. ئاخر لەم ڕەوشەدا بەڕوونی خویا دەبێت، کە پسپۆڕانی کتێبدانەر یان کتێبئامادەکەر و مامۆستایان کەمترین چێژیان بۆ "پەیف" و هێماکانی پەیف، بۆ وشە و ڕستەی تۆمارکراو نییە، ئەمەش لە بنەڕەتدا "هۆیەکی" سەرەکییەکە بۆ ئەوە کە بۆچی کێشە توخمییەکانی زمانی کوردی تا ئەمڕۆ چارەسەر نەکراون. ئاخر گەر بەلای مامۆستایانی زمانەوە، یان بەگشتی بەلای سەرجەم مامۆستایانی بەشە زانستییە جیاوازەکانەوە، ئەم کێشە توخمییە هیچ واتایەکی نەبێت، ئەویش چونکە نەکەوتوونەتە نەسازییەکەوە لە نێوان داواکارییە هۆشەکی-زمانەوانییەکانی خۆیان و "کوردیی تۆمارکراو"دا، ئەوا لای ئەوان هیچ ئاگاییەک بە ئەم کێشەیە و سەرەنجامەکانی سەرهەڵنادات.

ئەم بەدڕەوشە زمانییە لە خوێندندا بە شێوەیەک کەوتەتەوە، کە "زمانی کوردی" خۆی بووە بە کێشە بەربەستییەکەی خوێندن و ئاوەڵابوونی هۆشی زانستیانەی خوێندکاران. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم کێشەیە پەیوەستە لە دوو ڕەوش بڕوانین: یەکەم، "کوردی" زمانێکی دواکەوتووە (10)، دووەم، "کوردی" زمانێکی شێواوە، یان ڕاستتر ببێژین، زمانێکی شێوێنراوە.

یەکەم، دواکەوتوویی زمانی کوردی لەوەدایە کە ئەم زمانە "بەدەگمەن" دەسوەژی هزرینی مامۆستایان (ی قەدیمی و قەدیمیی ئەمڕۆ) بووە، بەڵکو ئەوان بە ئارەبی، کە زمانێکی دەوڵەمەند و بەگشتی بابەتهەنگەوەرە، هزریون، ئەوجا لە "هەستی نەتەوەییەوە" هەندێک کاری هۆشەکییان بە کوردی ئەنجام داوە، لە لەبەر ئەوەی هزرینەکەیان کوردی نەبووە کە لە ڕەوتیدا واژە و تێگەکان هەڵبهێنجن و بەمەش بەرجەستەیان بکەن، ئەوا لە ڕەوتی داڕشتندا بە کوردی کەوتوونەتە سەر لێژییەکی زمانەوانی لە ئارەبییەوە بۆ کوردی، کە ئیدی سادەیی زمانی کوردی بە ئەوانی پاشپاتکەرەوە بووە بە ئاستەنگ و نەیهێشتووە تێگەیەکی بە ئارەبی چەسپێنراو لە هەمان مەغزای قووڵدا بەکوردی بدەنەوە.

بێگومان ڕاستە، کە ئەم لێژییە تەنیا هزری نییە، واتا تەنیا کێشەیەکی مامۆستای قەدیمی نەبووە، بەڵکو هاوکات لەنێو خودی زمانەکانەوە دراوە. لە لایەک زمانی ئارەبی وەک زمانێکی "هۆشەکی"

کە لە کرداری (قەربی) ڕابوردووەوە وشە دەسازێنێت، لە لایەکی دی زمانی کوردی وەک زمانێکی "ناتورالیستی" کە بەزەریی لە دەرککردنەوە وشە دەسازێنێت، زۆر کەم شیاوی ئەوەن بخرێنە پێیوەندیی زمانەوانییەوە، کەواتە زمانی ئارەبی بەم مەرکە دیاریکراوییەوە ناتوانێت ببێت بە زمانی ستاندارت بۆ شکڵفەی زانستییانەی زمانی کوردی، بەڵکو لەو نەگونجاوییە زمانەوانییە ناوبراوەدا زمانی کوردی وەک لاساییکەرەوەی زمانی ئارەبی کارا دەکرێت. ئاخر ئاشکرایە ئەو هەزرە کە دەتوانێت لە "فهم"ەوە "مفهوم" بباتەوە، گەرەکە مرۆڤ زمانفەلسەفەیی لەی تەبگات، نەک وەک هەزانڤان و مامۆستای کورد لە بەردەم "فهم"دا دەش دابمێنێت، ئەوجا بە چاوی زەقەوە لە دەرەوە بەوانێت و لە چمکی کراسی ژنانەوە "چەمک" وەربگرێت!! بەڵگەیەکی دیکە بۆ کارانەبوونی ئاوەز لە هەڵهێنجانی واژە زانستییەکاندا بریتییە لە واژەی "بیرکاری"، کە بۆ ماتماتیک دانراوە. گەر ئاوەز لەم ڕووەشدا کاری بکردایە، ئەوا یەکسەر دەیزانی کە هەموو کارێکی هزری، جا فیزیکی بێت یان پزیشکی، ماتماتیکی بێت یان فەلسەفەیی و هتد، بیرکارییە، لەبەرئەوە ئیدی ئەو دەرەنجامە دەکەوتەوە، کە بیرکاری ماتماتیک نییە.

بەڵگەکان زۆرن بۆ کارانەبوونی ئاوەز لە وشەسازی یان وشەداتاشیندا. بۆ نموونە قەدیمییەکان نەیاندەزانی "نوقتە" چییە؛ ئاخر گەر ئەوەیان بزانیایە، واتا متماتیکیانە بهزرینایە، ئەوسا هەرگیز پێیان نەدەکرا واتاکەی لە "خاڵ"ی سەر ڕوخساردا ببیننەوە کە "شت"ێکی دیارە بۆ ڕوخسارەوە و مرۆ بە چاو دەرکی دەکات. یان ئەڤەییەتی ئەوان هەر ئەوەندە بەی دەکرد، کە "مناخ" (کلیما) بە "ئاو و هەوا"، "اخبار" بە "دەنگ و باس"، "شهرە" بە "ناو-بانگ"، "ئیمتحان" بە "ئەزموون"، و هتد وەربگێڕن. لە ئەمە هەمان ئەو ئەڤەییەتییە، کە بەلایەوە ئاسایییە ببێژێت: دەم-و-چاو (نەک ڕوخسار)، زگ-پێ، گێڕ-پان، ئاو-دەست-خانە، کشت-و-کاڵ (لەبریی کشتیاری)، گەشت-و-گوزار (لەبریی گەشتیاری)، زانکۆ (نەک زانستگە)، "قاوەخانەی قوری و پیاڵەکە" (کە ناوی "نالی"یە). پاشان ئەم ئەڤەییەتە لە سەرەتای "هەشتاکان" بەدوواوە پتر دازنا، کە ئیدی مرۆڤ لە شارەکانیشدا ئەوەهای لێهات کە وشەی "نەرەکەر" بە پیاوی ئازا بەکاربهێنێت، هەروەها چیدی جگەرە نەکێشێت و ئاو نەخواتەوە، بنەشت نەجوێت و حەب قووت نەدات، بەڵکو "هەمویان" بە هەمان شێوەی نان بخوات!

هەیەکی دیکە بۆ دواکەوتوویی زمانی کوردی لەوەدایە، کە ئەم زمانە زۆر کەم بە زمانەکانی "گریکیی کۆن" و "لاتینی" (11)، کە هەناوی سەرجەم زمانە زانستییە ئەورووپییەکان و تەنانەت ڕاستەخۆ کاریگەرییان لەسەر زمانی ئارەبی هەیە (لە نەو خودی قورئاندا لەپاڵ وشەی کوردی و پەهلەویی و سریانیدا وشەی گریکیی کۆن هەن، وەک: کالیموس = قلم، نەمەس = ناموس، لەگەس = لغە و هتد). لەبەر ئەوەی ئەمەش هەر خەریکبوونێکی زانستی ڕاستەوخۆ دەکەوێتە بەردەم

زانستی مۆدێرنی خۆرئاوایی، ئەوا بەناچاری دانەوەی بڕێکی فرەی ئەو واژانە سەرهەڵدەدات، کە نەشیاوی وەرگێڕانن بۆ کوردی؛ ئەمەش بۆیە ئەوهایە، چونکە ئەو واژانە لە ڕوویەکەوە واژەی تایبەتیی زانایەکن و خوێندکاریش گەرەکە بە هزری یان زانستی ئەو زانایە ئاشنا بکرێت، لێ ئەم کێشەیە لە ڕوویەکی دیکەوە بۆ دواکەوتوویی زمانی کوردی دەگەڕێتەوە، واتا بۆ ئەو نالەبارییە، کە ئەم زمانە توانای گوزارشتکردنی لە زۆر ڕەوش و بابەت نییە.

بەم شێوەیە لە بەدکارییە زمانەوانییەکانی مامۆستایانی قەدیمییەوە دەگەین بە شێوێنراویی زمانی کوردی. ئێمە لێرەدا لە لایەک دەکەوینە بەردەم کەمیی واژەی بابەتگر و نەبوونی واژەی زانستیی چەسپێنراو، کە "بۆ هەموان چواندنیان هەبێت"، لێ لە لایەکی دی دەکەوینە بەردەم نەبوونی ڕێنووسی چەسپێنراو و کێشەی هێماکانی ڕستە (نوقتە، کۆما، نیشانەی پرسیار و سەرسوڕمان، هتد)، کە ئەمیش لە بێتوانایی زانستیانەی قەدیمییەکانەوە سەری هەڵداوە – چونکە ئەوان، یان "هەر یەکەیان وەک بلیمەتێکی زمانەوانی"، بەردەوام لە ڕێزماندا کاریان دەکرد و لە خۆویستییانەوە نەیان دەتوانی لەسەر یەک ڕێسای زمان رێکبکەون. سەرەنجامی ئەم شێوێنراوییەی زمانی کوردی ئەوەیە، کە ئەمڕۆ نەشیاوە دوو کتێبی دوو نووسەری جیا، تەنانەت لە زۆر ڕەوشدا دوو کتێبی یەک تاکە نووسەریش ببینین، کە بە هەمان تێگەی زانستی، بە هەمان ڕێنوس و ڕەچاوکردنی هەمان هێمای ڕستە نووسرابن (12).

ئەم بەدڕەوشانە ڕاستەخۆ کاریگەریی نێگەتیڤیان لەسەر هۆشی خوێندکاران هەیە، چونکە بۆ ئەوان زمانێکی ستاندارتی زانستی نییە کە یاری□د□یان بدات هۆشی خۆیان لە ڕەوتی کارکردنی زانستیدا ڕێکبخەن و ل□گ□کیی□انە لە گۆزارەوە گۆتە چێبکەن. ئەم کێشەیە بەتەواوی ڕوون دەبێتەوە، گەر بڕوانین، کە تەنانەت خوێندکارانی زانکۆکان (بێگومان زۆرینەی مامۆستایانیشیان) نازانن دوو ڕستەی ڕاست بە کوردی بنووسن، هاوکات هیچ گرنگییەک بە کۆما و نوقتە، نیشانەی سەرسووڕمان و پرسیار نادەن. لێ ئەمە هاوکات ئەو واتایە دەگەیەنێت، کە ئەوان ناتوانن لە هیچ زانستێکدا بە پوختی قووڵ ببنەوە، چونکە قووڵبوونەوەی زانستی بەبێ زمان ناشێت. زمانێکی پوخت لە لایەک بابەت و ڕەوشەکان هەتا ڕادەی شیان لە چۆنێتیی خۆیاندا دیاری دەکات و بەمەش بۆ تێگەیشتن ئاسانیان دەکات، لێ لە لایەکی دی ئەم زمانە پوختە دەبێت بە فاکتەری ئاوەڵاکەری هۆشی خوێندکار، ئەوی□ش بەوە، کە ئەو دەتوانێت لە بابەت و ڕەوشە لێتێگ□یوەکانەوە دەرەنجامی ل□گ□کی دەربکێشێت و لێرەشەوە پەیوەندیی هۆشەکییانەی نوێ بهی□ن□تە ئاراوە (13).

لێ ئەم بەدڕەوشە، کە خوێندکاران بەگشتی بەسەر زمانەکەی خۆیاندا سەروەر نین، تەنیا لە ڕوویەکەوە بۆ خودی زمانی کوردی دەگەڕێتەوە؛ ڕووەکەی دیکەی ئەم کێشەیە دەگەڕێتەوە بۆ شێوازی خوێندنی خوێندنگەیی، واتا بۆ شێوازی دانانی بابەتەکانی "خوێندنی کوردی" و

ئەوجا شێوازی وانەبێژیی مامۆستا (14). شێوازی خوێندنی کوردی بەو چەشنەیە، کە، وەک لە سەرەوە لە ڕەوشی دەرخکردندا پێشانمان دا، خوێندکار تەنیا فێر دەکرێت ڕێساکانی ڕێزمان، یان یەکێک لە ڕێنووسەکان، ئەوجا بەشێک لە ئەدەبی کوردی زۆر بە یەکلایەنی، وەربگرێت و ئەو بابەتە وەرگیراوانە لە تاقیکردنەوەکاندا بداتەوە. بێگومان لێرەدا مامۆستا فاکتەری سەرەکیی کێشەکەیە: ئەو، کە پەروەردەیەکی ترادیسیۆنیی هەیە، لەسەر ئەو دابە ترادیسیۆنییە وەک مامۆستا کارا دەبێت، واتا: ڕێزمان و ڕێنووسێک، کەمێک ئەدەبی کوردی و هتد، بە خوێندکاران دەگەیەنێت، ئەمەش بێگومان وەک کەسێکی ناوچەیەکی دیاریکراو نەک وەک مامۆستایەکی کوردی بە زمانێکی ستاندارتەوە، کە بە حەوسەڵەوە لە تەک خوێندکاراندا ڕاهێنانی هزری و زمانەوانی ڕووەو "فێربوونی ئاخافتنی دروستی کوردی" ئەنجام بدات. مامۆستا، وەک کەسێکی ناوچەکەی خۆی، کە پێگەیەکی لە بواری پەروەردەی سونەتیدا گرتووە، بەبێ هیچ هەڵوێستێکی خۆبگۆڕێ و خۆنوێکەرەوەی بکەریانە درێژە بە شێوازی خوێندنگەیی دەدات، ڕێساکانی زمان تەنیا وەک تۆمارکراوی نێو کتێب بە خوێندکاران دەگەیەنێت، واتا بە هیچ شێوەیەک ڕەچاوی ئەو هەشە یان هەزرە ناکات کە "لە ڕستەکاندا" دەربڕاوە، چونکە ئەو خۆی پێداویستیی لە بواری هزردا نییە، بۆیە بە هیچ شێوەیەک لای ئەو پرسیاری ڕاهێنانی هزری لە تەک خوێندکاراندا سەرهەڵنادات.

2- پەروەردەی فێرکاریی نوێ

بۆ ئەوەی بتوانین کێشەی فێرکاری دیاری بکەین، دەبێت جیاوازییەکەی لە شێوازی دەرخکردن دیاربهێنین. لە شێوازی دەرخکردندا، وەک لەسەرەوە بینیمان، نووسراوی سەر کاغەز سەربەخۆ لە کەسی خوێنەرەوەی دادەنرێت و کەسیش ناچار دەکرێت خۆی بخاتە ژێر ڕکێفی نووسراوەکەوە، ئەوجا بە نموونە وەک خوێندکار هەوڵ بدات ئەو نووسراوە ڕستە بە ڕستە لە نێو هەشی خۆیدا تۆمار بکات. لە فێربوون بە پێچەوانەوە هەمیشە ڕاهێنانێکی هەشەکییە کە تێیدا کەسی خوازیاری فێربوون هەڵوێستێکی چالاک بەرانبەر نووسراوی سەر کاغەز وەردەگرێت، چونکە نەک نووسراوە تۆمارکراوەکە، بەڵکو بابەتێک یان کێشەیەک کە لەو نووسینەدا داڕێژراوە، تەحەدای ئەوی خوێندکاری کردووە. لەم ڕوانگەیەوە کەسی فێرخواز ئەو نووسراوە چ لە ڕووی فیزیکی (واتا وەک وشەی تۆمارکراوی سەر کاغەز) و چ لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە (واتا وەک ڕاگەیەنەری ڕووداو یان ڕەوش) دەناسێتەوە، بەمەش نووسراو لە نێو سڕەوتێنراوییە فیزیکییەکەیەوە دەخاتە بزووتن. بە شێوەیەکی دی ببێژین، هەشی ئاگامەندی کەسی دەرککەر ئەو ناوەرۆکە ناسراوە دەبزوێنێت و لە تەک خۆیدا دەیخاتە پەیوەندییەوە.

مەرجێکی بنەڕەتی لە پەروەردەی فێرکاریدا ئەوەیە، کە سەرەتا منداڵ وەک خودی منداڵ بناسێنرێت، ناساندنیش ئەو واتایە

دەگەیەنێت، کە چیدی جیهانی منداڵ لە ئاگایی کامڵانەی مامۆستاوە دیاری ناکرێت و بڕیاری بەسەردا بدرێت، بە پێچەوانەوە فێرکار ڕەچاوی جیهانە تایبەتمەندەکەی منداڵ دەکات، لێرەشدا ئاگاییەکی ڕوونی سەبارەت بەو ڕاستییە هەیە کە جیهانی منداڵ تا ئەمڕۆ مەتەڵێکە و ڕەنگە هەرگیز هەڵنەهێنرێت. ئاخر لە هەموو هەوڵێکدا بۆ هەڵهێنانی ئەو جیهانە مەتەڵئاسایە هەمیشە بەڵک ئاگایی کامڵانەی پێ تێکەڵ دەکرێت، ئەوەش ئاگاییەکە کە لە ڕەوتنی تەمەندا گۆڕاوە و مرۆق تێیدا لە کاراییەکانی کات و فەزا بێئاگایە. لە بنەڕەتدا پەروەردکار ئەوپەڕی دەتوانێت لەو جیهانەی منداڵ نزیک بکەوێتەوە، ئەوەشی پێبەدیدەهێنرێت، گەر ئەو لە هەڵوێستێکی بێلایەنەوە ڕێگەیەک ڕووەو ئەو جیهانە تایبەتمەندەی منداڵ بگرێتە بەر کە ئەو لەنێو خۆیەوە دروستی دەکات (15): گەر منداڵ لە ژوورەوە کورسییەک هەڵبگەڕێتەوە و بیکات بە ئۆتۆمبێل، ئەوجا لەسەری بئاژوێت، ئەوا ئەو بەڕاستی بەنێو جادە و کۆڵاناندا ئۆتۆمبێل دەئاژوێت! ئەو دروستکەری جیهانەکەی خۆیەتی و لەنێویدا دەژی (16). لە ناساندنی بەم چەشنەدا ئیدی کۆتایی بەو هەوڵە سوننەتییە هێنراوە کە دەیەوێت بەزۆر منداڵ ئاوەزمەند بکات - کاتێک ئەو جارێ لە تەمەنی ئاوەز زۆر دوورە. ئاخر ئاوەز دراوێکی ئەزەلی نییە، بەڵکو لە پەیوەندیی نێویەکییانەی تاکەکەس و ژینگەی کۆمەڵایەتی و سروشتیی ئەوەوە شکۆفە دەکات.

لە بنەڕەتدا لەم تەمەنەدا یەکەم بەردی بناغەی فێرکاری دادەنرێت، چونکە منداڵ لەم تەمەنەدا نەک تەنیا دەتوانێت ئەندێشەکانی بژێنێت و بە وشە دەریان ببڕێت، بەڵکو تەنانەت دەتوانێت خۆی بە فەلسەفاندن دەرببڕێت (17): ڕامانی ئەو لە دیاردە هۆشەکی و کولتوورییەکان هەستەکی زیندووە، کە ئەو بە وشە سادە و پڕمەغزاکانی دەریان دەبڕێت. لە بنەڕەتدا ئەمە زەمینەی ئاوەڵابوونی ئەو فێرخوازەیە وەک بکەر کە سەروەری خودی خۆیەتی و هەر کارێکی خوازراوی خۆی ئەنجام دەدات.

پرسیارێکی کرۆکی، کە لە پەروەردەی فێرکاریدا سەرهەڵدەدات، بریتییە لە پرسیاری "بکەرێتیی فێرکار". ئەمە لەم ڕەوشەدا چیدی ئەو مامۆستایەمان نییە، کە لەنێو پۆلدا خوێندکارانی هەبێت و بەزۆر زانینی کۆکراوەیان بەسەردا بسەپێنێت، بەڵکو کەسێتییەکمان هەیە، کە هەوڵ دەدات بە شێوازی فێرکارییەکەی فێرخوازان بە هزرین لەبارەی بابەتەکە ببزوێنێت، پاشان هەر ئەم بزوێنراوییەی ئەوان وا بکات کە پرۆسەی وانە بەرەو پێش بچێت. فێرکار لێرەدا خۆی بکەرێکی نێو بکەرانە کە بابەتی وانەکەی لەتەک فێرخوازاندا ئاوەڵا دەکات، ئەمەش کارێکی شیاوە، چونکە بابەتی وانە پەیوەست بە ئاستی گەڕانی هۆشەکیی فێرخوازانەوە وردکردەتەوە، بۆیە ئەوانیش دەتوانن بکەریانە وەری بگرن و پاشان لای خۆیان هەوڵی تێگەیشتنی بدەن. بەم ڕێیەوە دەرفەت دەڕەخسێت کە فێرخوازان زانینەکانی نێو هۆشیان ڕێکبخەن، واتا ئەوان لە لایەنی خۆیانەوە چالاک دەبن و بە تێگەیشتن

ل□ ب□ا بەتی وانەکەیان ڕەچاوی کەرەسەی دیکە دەکەن، لێرەشەوە دەتوانن بە لێهزرین ڕۆبچنە نێو ئەو پەیوەندییە کرۆکیانەوە کە لەنێو زانینەکاندا هەن. کەواتە ئەوان بە پشکنینی ڕەخنەیی لە خودی ب ابەتەکان هەوڵی تێگەیشتن لێیان دەدەن نەک کوێرانە وەریانبگرن و بییاندەنەوە.

لێ ئەم تێڕوانینە واتایەکی ئەوتۆ دەگەیەنێت، کە فێرکار "زانستی تەواوکراوی" نییە و هەرگیز ناتوانێت هەی بێت، بەڵکو ئەو لە لایەک کێشەکانی فێرکاری لە پەیوەندیی جووتلایەنیی نێوان تێکست و ئاگایی خۆیەوە گۆڕان پێدەدات و بۆ تێگەیشتن شیتەڵیان دەکاتەوە، لێ لە لایەکی دیکە ئەو خۆی ئەم گۆڕانەی ئێستا دەخاتە پەیوەندییەوە لەتەک فێرخوازانیدا، لەم پەیوەندییەشەوە سەرلەنو□ پ□اڵهێز بۆ قووڵبوونەوەی خۆیی لە بابەتەکانی فێرکاریدا وەردەگرێتەوە. کەواتە فێرکار خۆی لەنێو پرۆسەیەکی بەردەوامی فێربووندایە، بۆیە ئەو چیدی "مامۆستا" نییە، هەروەها فێرخواز چیدی خوێندکار نییە، بەڵکو هەردوو لا یەکدی لەنێو پەیوەندییەکی نێوبکەریدا (ئینتەرسەبژێکتیڤیدا) تەواو دەکەن: فێرکار (کە چیدی مام-وەستا نییە) فێرخواز پێش دەخات، فێرخواز (کە چیدی مام-وەستایەکی بەسەر سەرەوە زیت نەبۆتەوە)، بە بەشداریکردن و پرسیارە فزوولییەکانی فێرکار پێش دەخات. ئیدی بەم شێوەیە کۆتایی بەو هەستە سوننەگەراییەش دێت کە فێرکار وەک سەروەرێکی شاناز هەیەتی و بە رواڵەتە دەرەکییەکان پێناسەی خۆی دەکات، بەڵکو فێرکاری بۆ ئەو دەبێت "بە ڕێگەیەکی نەبڕاوە" تا ئەو کاتە کە ئەو خۆی لەنێویدا ببینێتەوە.

1-2 فێرکاری و مێتۆد

ئەمڕۆ لە زانکۆکانی هەرێمی کوردستاندا زۆر لووتبەرزانە باس لە "مەنهەج" دەکرێت، لێرەشدا م□ر□ مەبەستی لە مێتۆدە. لێ کێشە کرۆکییەکە ئەوەیە کە مرۆ وەک سوننەگەرا لە خۆرئاواوە وەریگرتووە، بەبێ ئەوەی لەتەکیدا ڕەچاوی ئەو بنەمایە بکات کە هزرینی یان توێژینەوەی مێتۆدی هەمیشە پێشمەرجێکی هەیە و بریتییە لە بکەرێکی (سەبژێکتێکی) زانستی ی جیاواز لە کەسێتیی سوننەگەرا. ئەم پرسە ڕوونکردنەوەی وردی گەرەکە.

ئێمە سەرەتا گەرەکە لەم پەیوەندییەدا جیاوازییەک بکەین لە نێوان ئاڕاستەوەرگرتنی بکەریانەی زانستی لە لایەک، هەروەها دیاریکردنی دەرەکیانەی پێگەی زانستەکان لە لایەکی دی. لە هزرینی مێتۆدیدا شێوازی هزرینی خۆیی کە لە ترادیسیی□نەوە گەیەنراوە، دەخرێتە ژێر پرسیارەوە، ئەمەش هەڵوەشانگەرییەکی خۆییە و بەڕێیەوە ئەو ئاگاییە زانستییە ڕێکدەخرێت کە خۆی بە کارکردنی ئاگامەندانە ڕیالیزە دەکات. گرنگ بۆ ئەم شێوەیەی هەڵوەشانگەری خۆیی ئەوەیە کە مێتۆد "ڕێگەیەکی هزرین"ە و بەڕێیەوە ڕێگەهزرینی خۆیی ڕێکدەخرێت،

بە نموونە مەتەدی ڕاسیۆنالیزم، ئەمپیریزم، فێنۆمێنۆلۆژی و هتد.
لە لەبەر ئەوەی ئەمە لەم پرسەدا ڕێگەهزرینمان هەیە، ئەوا پرسیارەکە لە مەتەددا ڕوو ناکاتە ئەوە کە داخۆ مرۆڤ "چی" بزانێت (ئەمە لە بنەڕەتدا کێشەی شێوە هزرینی سوننەگەرایە)، بەڵکو پرسیارەکە ئەوەیە کە "چۆن" مرۆڤ سەرەتا بە مەئریفە بگات و وەک کەسێتیی مەئریفەدار خۆی مەتەدییانە بە هەر بابەتێکی زانستییەوە خەریک بکات، کەواتە زانای بوارێکی دیاریکراو بێت و کارەکانی بریتین نەبن لە کۆکراوەی سوننەگەرایانەی زانیاری (مەعلومات). لە پرسیار لەبارەی "چۆن"ی گەیشتن بە زانستی بیناکراو لەسەر بناغەی مەئریفە ئەو مامۆستا زیرەکە ناگرێتەوە کە لە ئەزموونی چەند ساڵە مامۆستایەتییەوە نزیکەی سەرجەم کایە زانستییەکەی خۆی بە شێوەیەکی سنووردار و یەکلایەنی و تەواوکراو وەرگرتووە، ئەوجا وەک ئەم مامۆستا ئەزموونداری بابەتەکانی هەموو ساڵێک سەرلەنوێ دەخاتەوە بەردەم خوێندکاران. ئەوە هەروەها ئەو خوێندکارە زیرەکە ناگرێتەوە کە هەموو ساڵێک بە یەکەم دەردەچێت و هەرگیز پرسیار لەبارەی پرۆسەی هزرینی خۆی ناکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە "شتەکان" سووک و ئاسان دەرخ دەکات. لەم ڕوانگەیەوە لە هزرینی مەتەدیدا کوڕەی ئاقڵ / کچەی ئاقڵ هیچەنراوە (نەفیکراوە)، واتا ئەو جۆرە کەسێتییە سوننەگەرایە لەکارخراوە، کە لە سەرەوە بەرەو خوار دەڕوانێت، واتا زانیارییەکانی بە لوتکەی زانین دادەنێت (18).

ئەمە لێرەدا کێشەیەکی جیهانبینیی کوردەکانمان بە ڕوون دەبێتەوە: لای ئەوان زانستەکان پلە بە پلە هەڵچنراون و بە خۆیان هەن، ئەوجا ئاقڵترین کەسانیش ئەوانەن کە پلە بەرزترینەکان تەواو دەکەن، بە تایبەتی پزیشکی، بێگومان هەروەها ئەندازیاریش بە هەموو بەشەکانییەوە! لە ئەمە لە بنەڕەتدا کێشەیەکی کرێکیانەی کۆمەڵگەی سوننەگەرایە کە "موهیمبوون" و "لوتکەکان"ی لە دەرەوە پێناسە کردووە. بەڵێ لە کۆمەڵەی داخراوی کوردیدا تەنانەت بوونەکی ڕەها بە زانستەکان دەدرێت، ئەمەش لە بنەڕەتدا بەکاربردنی ڕاستەوخۆی ئایینی سوننەگەرایە کە ڕەهایەتی بە کتێبی پیرۆزی موسڵمانەکان دەدات، کەواتە وەک نەشیاوی پرسیارلەکردن وەریدەگرێت و دەیسەپێنێت.
لە بنەڕەتدا هۆیەکی سەرەکی بە ئەوە کە کەسان بەگشتی لە مەتەد تێناگەن، بە ئەوە دەگەڕێتەوە کە کۆمەڵە ئیسلامییەکان و کولتووری ئیسلامی بە چەشنێک مرۆڤانی خۆیان خەشە دەکەن، کە ئیدی لە سەرەنجامدا دەبن بە کەسێتیی ڕۆڵوەرگرتووی کۆمەڵایەتی وەک پیاو و ژن، کوڕ و کچ، نەنک و باپیر. خاڵ و مام و پوور، ئامۆزا و خاڵۆزا و پوورزا، دراوسێ و دۆست و دوژمن و هتد، ئەمەش شێوەیەکی نامۆبوونە لە خۆ کە وادەکات ئەوان ناتوانن گەڕان بە تێگەی "مرۆڤ" بدەن.

ئەوجا هەر ئەم جۆرەی کەسێتییە کە لە بوارە زانستییەکاندا، یان لە بوارە پیشەییەکانی وەک مامۆستایەتیدا، کار دەکات. بە ئاڕاستەی ب□ر□قاژ ببێژین، تاکەکەس لە دەرککردنی مرۆڤێتیی خۆ و دۆخە هۆشەکییە ناخییەکانی خۆوە، ئەوجا لە هەڵوەشانگەریی ڕەخنەییەوە لەگەڵیاندا، دەبێت بەو بکەرە زانستییە کە مێتۆدیانە کار دەکات، کەواتە ئەوە پەڕینەوەی ڕەخنەییانەی کەسێتیی سۆسیۆکولتوورییە بە ئاڕاستەی کەسێتییەکی ڕەخنەیی کە هەر نووسراوێکی بەردەمی ڕەخنەییانە دەسەنگێنێت.

2-2 خەریکبوونی هۆشەکی لەتەک بابەتەکانی وانەدا

بابەتەکانی وانە لە خوێندنی باوی سوننەتیدا وەک "شت" دادەنرێن و وەک شت د□خ□نرێنە نێو هۆشەوە، لێ فێربوون بە پێچەوانەوە پرۆسەییە و هۆشی فێرخواز بەنێویدا پەیوەست بە بابەتە فێرکاریییەکانەوە ڕەت دەبێت. ئێمە پێویستە لەم پرۆسەیەدا پلەی جیاوازی فێربوون دیاری بکەین، تاکو بتوانین لە کۆتاییدا لە ڕووی هۆشەکییەوە بەسەر ئەو کێشانەدا سەروەر بین کە لە ڕەوتی فێربووندا کردوومانن بە بابەتی پێوەخەریکبوون. بۆ ئەوەی چاکتر بچینە نێو ئەم کێشەیەوە، ڕەوشی فێربوونی هەر تاکە بابەتێک بەگشتی وەردەگرین کە لە وانەدا دەهێنرێتە پێشەوە (19).

فێرخواز لە هەر وانەیەکدا هەمیشە و سەرەتا بە "بابەتی نوێ" دەگات. بۆیە لەم بەیەکگەیشتنەوە پەیوەندییەکی لێژ بە سەرەنجامێکی جووتەنییەوە یان بە دوو سەرەنجامەوە دێتە ئاراوە: فێرخواز دەشێت ڕابمێنێت یان بس□□م□ن□و□، یان دەشێت هەردوو ڕەوشی ناوبراو لەنێو هۆشیدا بێنە گۆڕێ.

ئێمە دەتوانین گریمانە بکەین کە لە بەیەکگەیشتنی فێرخواز و بابەتی نوێی وانەوە گرنگیپێدان و نوێخوازی (فزوولیەت) لای فێرخوازی ڕاماو دێنە گۆڕێ. هاوکات پەیوەندییە نێوبکەرییەکەی (ئینتەرسەبژێکتیڤەکەی) نێوان فێرکار و فێرخواز وا دەکات کە پرۆسەی وانە پێشڤەبچێت، چونکە وانە وەک پرۆسە مێژوویەکی هەیە، لێرەشدا ئەوە فێرکار و فێرخوازن کە پێکەوە، لە پەیوەندیی نێویەکییانەی خۆیانەوە، ڕێکخستنی کاتەکییانەی بابەتەکە پەیوەست بە زانستی ئەو مێژووەی وانەوە ئەنجام دەدەن. تەنیا ئەم چالاکییە نێوبکەرییە کەشێکی زانستی لەنێو پۆلدا دەهێنێتە ئاراوە.

لێ بە پێچەوانەوە "سڵەمینەوە"، کە ڕوودا□ک□ لە رەوتی فێربوونی نێو دامەزراوەدا س□ر□ه□ل□د□دات، چارەسەری پێویستە. فێرکار و فێرخواز دەتوانن پێکەوە چارەسەرێک ب□د□زنەوە. ئاخر فێرکار ناتوانێت ئەو فێرخوازانە وەلاوە بنێت کە بەهۆی سڵەمینەوەیان لە بابەتێکی ئاڵۆز و نوێ تووشی ڕەشبینی سەبارەت بە فێربوون هاتوون. لێ لەبەر ئەوەی سڵەمینەوەکە لە خوێندکاردا هاتۆتە گۆڕێ، ئەوا دەبێت ئەو خۆی سەرەتا هەوڵی چارەسەرکردنی بدات، یان خۆی بۆ

چارەسەرە پێشنیارکراوەکان و خەریکبوونی ڕەخنەیی لەتەکیاندا ئاوەڵا بکات.

گرنگترین چارەسەر لە لایەنی خوێندکارەوە ئەوەیە، کە ئەو "سەبارەت بەو بابەتە نوێیە لەبهزرەت"، بەبێ ئەوەی هیچ تۆمارێک، تەنانەت هیچ تێبینییەکی نووسراوی نێو پۆل، بەکاربهێنێت. دەشێت ڕستەیەکی گرنگی دەربڕاویش بە هزرینی خۆیی لە کێشە یان بابەتی وانە پێواتا بێت، چونکە ئەو تاکە ڕستە لەهزرراوە دەبێت بە ئیدەیەک کە بەدووی خۆیدا، بە یادهێنانەوە، ڕستەی دیکە بێدار دەکاتەوە، ئەوجا ئەو لەتەک یەکدیدا دەیان خاتە پەیوەندییەوە. بەدووی ئەمەدا، وەک هەنگاوێکی نوێ، فێرخواز دەتوانێت کەرەسە (20) بەکاربهێنێت: بابەتەکان بخوێنێتەوە، تاکو ڕەوشە دیاریکراوەکانی نێو هۆشی خۆی پتەو بکات. ئەوەی فێرخواز لە پۆلدا دەینووسێتەوە یان لە لایەن فێرکارەوە پێی دەدرێت یان بە فۆرمی وەک پرۆگرامی وانە دیاری کراوە، "شتێکی تەواوکراو نییە"، بەڵکو تەنیا کەرەسەیەکە. بەڵێ تەنانەت پەیوەند بە کتێبە فێرگەییەکانەوە دەتوانین ببێژین، کە ئەو کتێبانە پێشناری بناغەیین (گەرەکە پێشنیاری بناغەیی بن) بە ئەوەی فێرخواز بەکاریانبهێنێت، بەکارهێنانیش خەریکبوونێکی هۆشەکییانەی ئاگامەندە لەتەک ئەو کەرەسەیەدا. فێرخواز بەم ڕێیەوە ئاگایی خۆی ڕێکدەخات و بەم ڕێیشەوە بەسەر بابەتەکەیدا سەروەر دەبێت.

فێرخواز بەدووی ئەمەدا دەچێتە قۆناغی ساغکردنەوەی بابەتەوە. ساغکردنەوەی بابەت سەرەتا بریتییە لە دەرهێنانی تێگەکانی ئەو بابەتە بە نووسین، پاشان گرتنی پوختەی کرۆکەکەی. فێرخواز بەبێ تێگەیشتن لە تێگەکانی بابەتێکی بە نووسین داڕێژراو لەو بابەتە تێناگات. لێرەوە هۆشی بزوێنراوی فێرخواز خودی ئەو ناچار دەکات، سەرچاوە بەکاربهێنێت، سەرچاوەش دەشێت لە لایەن مامۆستاوە پێشنیار کرابێت. لە ئەوە پێش هەموو شتێک ئەرکی فێرخواز خۆیەتی بەدووی سەرچاوەدا بگەڕێت، فێرکاریش گەرەکە هەر شێوەیەکی بەکارهێنانی سەرچاوەی گونجاوی لێوەربگرێت. گەر فێرخواز بزانێت چ سەرچاوەیەک بە کێشەکەی ئەو گونجاوە، ئەوا ئەو لە پلەیەکی چوستی هۆشەکیدایە؛ ئەو خاوەنی ئاگاییەکی بزێوە، واتا چیدی لە ئاستی هزرینی سەرەتاییدا نییە، بەڵکو دەزانێت چ شتێک ئەو لەم ئاستەوە بەرەو پێش دەبات. بەم پێیە ساغکردنەوەی بابەت بە یاریدەی سەرچاوە بەردەوام دەبێت. فێرخواز بەدووی ئەمەدا هەنگاو بە داڕشتنەوەی ئازادانەی ئەو کێشانە دەنێت، کە لە نێو هۆشیدا گەڵاڵەبوون. فێرخواز بەم داڕشتنەوەیە، یان بەم نووسینەوەیەی ئیدەکانی، چێتە دۆخی بەرجەستەکردنی، واتا نووسینەوەی کێشەکان یان پرسیارەکان لەسەر کاغەز. بێگومان پێدەچێت کە جارێ شێوازی داڕشتن، پوختیی ڕستەکان و ڕێکخراوییان، هەندێ گرنگ نەبن، لە ئەم لایەنە لە کۆتاییدا هەر پێویستە، چونکە فێرخواز لە سەرەنجامدا هەر دەبێت بکەوێتە نووسینی بابەتی زانستی، ئەمەش بەبێ داڕشتنی پوخت و

لۆژیکی ناشێت. لە فەرخواز تەنیا کاتێک ئەمەی پێ بەدیدەهێنرێت، گەر ئەو بەسەر زمانی زگماگی خۆیدا سەروەر بێت و هەمیشە ئاڕاستەیەکی ڕەخنەیی بەرانبەر وەرگرتبێت – ئەمەش بەتایبەتی لە حاڵەتی زمانێکی شێواوی وەک کوردیدا، کە زۆر جار کێشە ئۆبژێکتیڤییەکانی لە توانستی سۆبژێکتیڤیی ئەو دەردەچن.

پەراوێزەکان

(1) نابێت ئەمە لە تەک پرسیاری ئەجوولی و بەدڕەفتاریدا تێکەڵ بکرێت.

(2) پەیوەست بە سۆسیالیزاسیۆنەوە دەبێت هاوکات سۆسیالیزاسیۆنی کەسی کامەڵیش دیاری بکەین، چونکە ئەویش بە درێژایی ژیانی لە تەک زینگەی کۆمەڵایەتییانەی خۆیدا لە خۆریکبووندایە: "ڕەفتاری، هزرینی، پلاندانان و کرداری، هەمیشە ئاڕاستەی ئەوانی دی کراون، جا گەر ئەوان تەنانەت لەناو ڕوودانگە دەرەکییەکەی ئەودا نەبن".
(Brocher، T.: Das Ich und die Anderen in Familie und Gesellschaft، Oeffingen 1976، S. 7)

(3) ئەمە لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا بەزۆریی کەسێتیی سوننەتگەرا دەبینین، ئەوە سەرباری سەرهەڵدانی شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەگەری و تەنینەوەی ڕێکخستنی هەموارکراوی (تەعدیلکراوی) ژیان. لەناو ئەم کۆمەڵگانەدا مرۆڤ بەهێند وەرناگیرێت، بەڵکو کەس تەنیا وەک پیاو و ژن، کوڕ و کچ، باوک و دایک، نەنک و باپیر، پوور و خاڵ و مام و هتد، هەروەها وەک دەست یان دوژمن و هتد وەردەگیرێت. خۆئاوەڵابوونی تاک بە چەشنێکە، کە ئەو نۆرم (پێوارە) و بەها کۆمەڵایەتییەکان لە تەک پەرەسەندنی تەمەنیدا وەردەگرێت و ئەوجا پراکتیزەیان دەکات. بێگومان ئەمە واتایەکی ئەوتۆ ناگەیەنێت، کە ئەو "تا ڕادەی شیان" فەزایەکی بۆ لڤینی خۆیی نەبێت، لە ئەم لڤینە سەرەنجامی ئازادیی تاکەکەسی (ئیندیڤیدوەڵ) نییە، بەڵکو فەزای کردارێ کە لە لایەن کۆمەڵگەوە دەرفەتی پێدراوە. پێدەچێت بتوانین ئەم کێشەیە بەو ڕێیەوە ڕوون بکەینەوە، کە مرۆڤ لە شێوازی هزرینی ئیسلامیدا لەناو سەرجەمێتیی کۆمەڵەدا پێناسە دەکرێت، وەک سەرەنجامی ئەم جیهانبینییەش "من" بەزۆریی لەناو چێوەی نەوچالاکیی کۆمەڵایەتیدا دەردەکەوێت، کە بێگومان لە پشتی هەر کردارێکەوە دەمێنێتەوە. بەیە ڕەنگە هەڵە نەبێت کە پێشڤەچوونی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لە وڵاتانی ئیسلامیدا وەک "دەخگۆڕەی" (التغیر) نەک وەک گەڕان (التطور) دیاری بکەین، چونکە پێشمەرجی گەڕان بریتییە لە ئازادیی تاکەکەسی. ئەمە دەتوانین ئەم کێشەیە بە نموونەی کەسێتیی خۆباتگەڕ ڕوونبکەینەوە: تا ئەو ڕادەیەی مرۆڤ وەک

تاک دەست نانێتە نێو نۆرم و بەها سەروەرەکانەوە کە لە ناخی خۆیدا کاراییان وەرگرتووە، بەڵکو تەنیا بەپێی بەڕێوەبردنی ژیانی دۆخگۆڕیو، لەنێو کاتی دۆخگۆڕیودا، رۆڵێک بۆ دۆخگۆڕیی کۆمەڵگە دەگێڕێت، ئەوا ئەو نۆرم و بەها پێشهەبووانە تەنیا دۆخگۆڕییان بەسەردا دەهێنرێت، بەبێ ئەوەی لێرەدا ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی بریندار بکرێت. بە پێچەوانەوە هەڵگەڕانەوە کۆمەڵایەتییە قووڵەکان هەمیشە سەرەنجامی دەستتێوەردانی تاکەکەس بوون لە کۆمەڵگەی ترادیسیۆنی، چونکە مر□ق ل□رەدا خۆی ئاگامەندانە لە ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی پچڕاندووە و پاشان لەتەک ئەو ڕێکخراوەدا کەوتۆتە ناکۆکییەوە. نموونەکانی ئەم تێڕوانینە بریتین لە شۆڕشەکانی فەڕەنسی و ڕوسی، یاخیبوونی فێرخوازە زانستگەییەکانی 1968ی ئەوروپا.

(4) بێگومان مامۆستای جیاواز لەم مۆرکە دیاریکراوەی مامۆستای ترادیسیۆنی هەیە، لێ ئەمە بەگشتی پیشەی مامۆستایەتییە. مامۆستا لێرەدا ڕۆشنبیریی گشتیی نییە، بەڵکو تەنیا ئەوە دەزانێت، کە لە زانکۆ یان لە “پەیمانگەی مامۆستایان” وەری گرتووە. لە بنەڕەتدا مامۆستا ڕۆشنبیرەکان کە دەگمەنن، بەردەوام لە لایەن مامۆستایانی ناڕۆشنبیری زۆرینەوە بە هەر شێوەیەک بێت (موحارەبە) دەکرێن.

(5) نەشیاو نییە خوێنەرێک لێرەدا بپرسێت، کە ئەم هەموو بەرەڵاییەی ئەمڕۆ چۆن پێناسە دەکرێت. ئەم پرسیارە ڕەوایە، ئەمڕۆ بە تایبەتی لە شارەکانی هەرێمدا لەنێو بڕێکی فرەی گەنجاندا زۆر شێوەی رواڵەتخوازی و ملدانەبەر و هتد تەنیونەتەوە. لێ گەر بەدەر لە دیاردەکانی شمەکخوازی و رواڵەتخوازی بڕوانین، ئەوا “هەمان ئەقڵییەت”ی باب و باپیران لای ئەو گەنجانەش دەبینینەوە. بێگومان دەشێت لە ڕووی رواڵەتەوە جیاوازییان هەبێت، بۆ نموونە باوکان و باپیران هەتا زۆرترین ڕادە سادە و ساویلکە بوون، لێ گەر کوڕانیان (هەروەها تا ڕادەیەک کچانیان) لەنێو ژیانی تا ڕادەیەک ئاڵۆزێنراوی شارەکاندا کەمێک بزێویشیان هەبێت، ئەوا هێشتا هەر “حەزخوازی سادەن”. جیاوازیی چۆنێتییانە (کڤالیتاتیڤ) لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە لای کەمینەیەکی شاری چێبووە. ئەو هەقیقەتەی سوننەگەرایی سادە بەتایبەتی لەکاتی دروستکردنی خێزاندا بەڕوونی دەردەکەوێت: کوڕە و کچە لەسەر هەمان ڕێسای ترادیسیۆن (باب و باپیرانیان، دایک و نەنکانیان) پەیوەندیی هاوسەریی دادەمەزرێنن و “نزیکە”ی لەسەر هەمان ڕێسا درێژە بە تێڕوانین و شێوازی ژیانیان دەدەن.

(6) ڕاستە کە ئایینی ئیسلام ڕێگە بە تەفسیری قورئان دەدات، لێ دانانی پەیوەندییەک لە نێوان تێکست و هۆشی ڕەخنەییدا وەک “کوفر”

تۆمەتبار دەکات. هۆی ئەمە لەوەدایە، کە لە ئیسلامدا قورئان بە خودایی دادەنرێت، واتا وەک ئاخافتنی خودایی، کەواتە قورئان بە دیدی ئەوان هەبوونێکی ئەبسولوت (ڕەها)ی لە مرۆڤی بەندەی ئەزەلییەت هەیە و ئەو تەنیا گەرەکە بیخوێنێتەوە، دەرخی بکات.

(7) بڕوانە: عەلی وەردی، لێکۆڵینەوەیەک لەسەر سروشتی کۆمەڵگەی ئێراق، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: بەرزان ئەحمەد، 2005.

(8) ئەم واژانە لە "فێنۆمێنۆلۆژیی" هوسەرلدا بەکار دەهێنرێن. مەبەستی هوسەرل خودی کێشەی گەزارەیە، کە ناسینەوەی لە ڕووی فیزیکی و سایکۆلۆژییەکەیەوە بە هزرڤانی سەر ڕێگەی فێنۆمێنۆلۆژی نەشیاوی دەستبەردارییە. بۆ نموونە ڕستەی "ئازاد بە بازاڕ دەڕوات" لە ڕووی فیزیکییەوە / دەربڕینی وشەییەوە لە چوار وشەی تۆمارکراو پێکدێت، لە چ وشەکان ناوەڕۆکێکیان هەیە و چ ڕستەکە ڕێوشەکی بزۆوی (ڕۆیشتنی) کەسێک پێشان دەدات کە ئەمە دەرکمان کردووە و بە نموونە بۆ کەسێکی دیکەی ڕادەگەیەنین. بۆ کێشەی فێنۆمێنۆلۆژیانەی واژە لە ڕووی فیزیکی و سایکۆلۆژییەوە بڕوانە:
Edmund Husserl، Logische Untersuchungen، Band II، 1، Hrsg. v. Ursula Panzer. Den Haag 1984، S. 37

9)) زۆرینەی هەرە زۆری خوێندکاران لە چوارەم ساڵی خوێندنی زانکۆییدا نازانن لێکۆڵینەوەکەیان لە بارەی چە بابەتێک بنووسن! ئەمە بەڵگەیە بۆ ئەوە کە ئەوان نزیکەی هیچ فێر نەبوون.

(10) وەڵامی ئەم پرسیارە بە شێوەیەکی سۆزمەندانە نادرێتەوە. لە بنەڕەتدا هەستی نەتەوەیی لەم کێشەیەدا جێی نابێتەوە، چونکە ئەوە ئاوەزە، کە سەرەتا بە خاتری خۆدەربڕینەکانی لە تەکیدا دەکەوێتە نەسازییەوە و هەر لەم نەسازییەشەوە وەڵامەکان دەدۆزێتەوە.

(11) هەندێک جار ڕوو دەدات، کە ئەو نووسەرانەی لە وڵاتێکی خۆرئاواییدا ژیاون، واژەی گریکیی کۆن یان لاتینی بەکار دەهێنن، لە بە ئینگلیزیکراوی، ئەڵمانیزەکراوی یان سویدیزەکراوی و هتد. ئەمە بەدەڕوشەکە، کە بە کاریگەریی هەر یەکەی ئەو زمانانە لەسەر کەسی بەکارهێنەر دەگۆڕێتەوە، کە لە وڵاتی ئەو زمانەدا دەژی. بۆ نموونە واژەی لاتینیی ترادیسیۆن بە ئەڵمانی بریتییە لە ترادیتسیۆن، بە ئینگلیزی ترادێشن، بە سویدی ترادیشون و هتد.

(12) کێشەیەکی دیکەی کرێکی، پەیوەست بە ڕێنووسەوە، بریتییە لە کێشەی تەکنیکی تایپکردن، واتا نەبوونی تایپیستی پێگەیەنراو. ئەم کێشەیە ڕواڵەتی نییە، چونکە خوێندنەوەی بەکێشەی نووسراو ئاڵۆز دەکات.

(13) بەگومانم زمانی پوخت هاوکات فاکتەرێکی سەرەکییە لە بەمەدەنیکردنی رەفتاری کەسدا، چونکە دەربڕینە پوختەکانی ڕاستەخۆ

لەنەو پەیوەندییە نەوکەسییەکاندا کاریگەری دەنوێنن.
(14) هەمان ئەم کێشەیە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزیش دەگرێتەوە.
لە حاڵەتی زمانی ئینگلیزیدا چەند ساڵێکە کتێبی فەرکاریی نوێ ڕەچاو دەکرێن، لە ئەمیش پەیوەست بە شێوازی کارکردنی مامۆستاوە شکست دەهێنێت؛ لە کێشەکە لە ڕەوشی زمانی ئەرەبیدا هاوشێوەی زمانی کوردییە. لێرەدا دەبێت بپرسین: ئایا ئەوە شێوازی گەیاندنی زمانی عەرەبییە کە ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر مامۆستا ئەرەبیستەکانی زمانی کوردی دەنوێنێت؟ ئەم پرسیارە دەشێت لەو ڕووەوە گونجاو بێت، کە مامۆستایان وەک کەسی سۆسیۆکولتووری تەنیا مامەڵەیەکی قەدیمی (نامەدەرن) لەتەک زماندا دەکەن: ئەوان تەنیا ڕێساکانی ڕێزمان بە خوێندکاران دەرخ دەکەن، لە بە کەمترین شێوە ڕەچاوی پەیقینی ئەوان ناکەن. هەی ئەمە لەوەدایە، کە ئەوان ڕەچاوی پەیقینی خۆیان ناکەن، تەنانەت شەرم دەکەن بە کوردیی نووسین بدوێن، کە هەمیشە بکەرییانە لەنەو شێواوییەکانی خودی زمانی کوردییەوە شیاوی گەڕانپێدانە و هاوکات بە هەمووان شیاوی لەتێگەیشتنە. لە ئەو پرسیارەی سەرەوە لە ڕوویەکی دیکەوە نەگونجاوە، چونکە ئەرەبەکان، تەنانەت بەدەوییەکانیان، لە ترادیسیۆنی خۆیانەوە گرنگییەکی لە ڕادەبەدەر بە زمان: بە شێوازی ئاخافتن و هەڵبژاردنی وشە بۆ ئاخافتن، دەدەن.
(15) بڕوانە:
Hans Mogel: Psychologie des Kinderspiels. Heidelberg 1991، S. .IX-X

(16) بڕوانە:
William Stern: Psychologie der frühen Kindheit. Leipzig 1914.
17)) بڕوانە:
G. B. Matthews: Denkproben. Philosophische Ideen jünger .Kinder. Berlin 1991
(هەمان نووسەر):
Philosophische Gespräche mit Kindern، Berlin 1989.
18)) لەم پەیوەندییەدا ئاساییە گەر کەسێک نەیەوێت ببێت بە فەرخوازی بەشی کوردی لە زانکۆ، لە نەشیاوە وەک بەشێکی نزم لێی بڕوانێت، چونکە ئەو لە هەر بەشێکی زانستی دیراسە بکات، هێشتا هەر ناتوانێت دەستبەرداری زمانی کوردی ببێت. لەم ڕوانگەیەوە ئەوە فەرخوازە کە بەشە زانستییەکەی خۆی دیاری دەکات، نەک پێگە زانستییەکان لە دەرەوە هەڵچنرابن و کەسی سوننەگەرا ناچار بکرێت یان ئەو خۆی بخوازێت پێگەیەک لە یەکێکی ئەو زانستانەدا بگرێت کە

گۆیا "باڵاترین"ن (!)، بۆ نموونە بییەوێت ببێت بە پزیشک یان ئەندازیار تاکو بەو ڕێیەوە پرێستیژی (هەیمەنەی) سۆسیالی هەبێت. لە گەڕ بۆ پێچەوانەوە خواستی خۆیی وەک دەرچەی خوێندنی زانستگەیی وەربگیرێت (کە بێگومان زۆر زۆر دەگمەنە)، ئەوا لەم ڕووشەدا ئیدی کەتایی بەوە هاتووە کە بە نموونە کەسەک باوەڕ بکات، دکتۆراکەی زانکۆی سلێمانی لە ئەوەی زانکۆی کۆیە، ئەوەی زانکۆی بەغداد لە ئەوەی زانکۆی سلێمانی، ئەوەی زانکۆیەکی بوخارست لە ئەوەی زانکۆی بەغدا و ئەوەی زانکۆی بەرلین لە ئەوەی زانکۆکەی بوخارست باشترە! ڕاستە کە ئاست و زمان و کەرەسەی زانستی لە ڕووی ئەبژێکتیڤییەوە ڕێگەی خۆیان دەگرن، لە لە کۆتاییدا هەر لایەنی خۆیی پێوەرە: ئەوە هەر فەرخوازە کە لە ڕووتی خۆریکبوونە زانستییەکانیدا بەرهەمەکەی دەخاتەوە! ئایا کامیان لە ڕووی زانستییەوە گونجاوە، ئەو فەرخوازە کە مەتەدیبیانە لە زانکۆی سلێمانی توێژینەوەیەک ئەنجام دەدات، یان ئەو فەرخوازە کە لە بەرلین / لەندەن / پاریس وەک کوێرە سوننەگەراکەی سلێمانی لەژێر چاودێریی پرۆفیسۆرەکدا بە ئاقڵانە دکتۆراکەی (بێگومان خۆی بە تەنیا نەک بە یارمەتیی دەرەکی!) تەواو دەکات، بەبێ ئەوەی تواناییبێتی بە ئەڵمانی / ئینگلیزی / فەڕەنسی بهزرێت؟

(19) ئەم شێوازەی خۆریکبوونی ڕەخنەیی لە تەک بابەتەکانی وانەدا لە ڕووتی کاری وانەبێژیمدا لە کۆلێژی پەروەردەی زانکۆی کۆیە گەڕانم پێدا. لە گەڕەکە لەڕەدا ببێژم کە وەرگرتنی خوێندکاران، وەک چۆن بە واژەی خوێندکاردا دەردەکەوێت، لەسەر ئەساسی قەدیمیانەی دەرخکردن بوو. "نزیکەی" هەمووییان نەیان دەتوانی خۆیان سەبژێکتیڤیانە بە بابەتەکەوە خەری بکەن، جا گەرچی ئەم شێوە خۆریکبوونە بەشێکی کرۆکیی وانەکە بوو. ئەم بەدڕووشە بە دوو هۆ دەگەڕێتەوە: یەکەم خوێندکارانی زانکۆیی لە ڕووتی دوازدە ساڵی متکردنی کۆستییاندا خزێنراونەتە نەو دەخەکەوە، کە ئەوان لە نەویدا بە شێوازە سوننەگەراکەی دەرخکردن "ڕاهاتوون"، واتا "دەسەڵاتی ڕاهاتن" بەسەریاندا سەروەرە. هۆی دووەم بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەوان، بەگشتی، نەیان دەوێرا خۆیان بە کێشەکە ئاوەڵا بکەن، چونکە "نزیکەی" سەرجەم مامۆستایانی دیکە داوای دەرخکردنی بابەتەکانی وانەیان لێدەکردن، بەیێ ئەو خوێندکارانەش کە مەبەستی فەربوونی دیداکتیکی نوێیان هەبوو (ئاخر ئەوان لە کۆلێژی پەروەردە بۆ کاری مامۆستایەتی پێدەگەیێنران!)، بە ڕاشکاوی دەیان درکاند، کە ئەم شێوازە فەرکارییە لە دەخی خوێندکاریی ئەمەڕی ئەواندا گونجاو نییە، چونکە گەر ڕەچاوی بکەن، ئەوسا مامۆستاکانیان دەریان ناچەنن و بەوەش ئایندەیان دەکەوێتە

مەترسییەوە.
(20) دەبێت لە نێوان "کەرەسە" و "مەلزەمە"دا جیاوازی بکەین. ڕاستە کە فێرخواز دەتوانێت لە لایەنی خۆیەوە "مەلزەمە"ی مامۆستا وەک کەرەسە ببینێت و خۆی ڕەخنەییانە پێوە خەریک بکات، لە ئەوە شێواز و داواکاریی مامۆستای وانەبێژ کە بەهای ئەو بابەتە چاپکراوە دیاری دەکات. گەر ئەو بە هەموو شێوەیەک داوای دەرخکردن لە خوێندکار بکات، ئیدی ئەو ناتوانێت مەلزەمەکە وەک کەرەسەیەک وەربگرێت تاکو بەڕەییەوە هەمەلایەنیانە فێربێت. لە بنەڕەتدا کەرەسە، وەک بە واژەکەدا ڕوون دەبێتەوە، تەنیا دەسوەژەکە بۆ ئەوەی فێرخواز پێکەوە لەتەک کەرەسەی دیکەدا "شتێکی نوێیان لێ دروست بکات".

تێبینی

ئەم نووسینە سەرەتا لە گۆڤاری کوردۆلۆجی، ژمارە ١، سلێمانی ٢٠٠٨، بڵاوکراوەتەوە. لەم شێوەیەی بەردەستدا سەرلەنوێ کاری تێداکراوەتەوە.
ک.ج.